

Р. В. Терпиловський,
С. А. Горбаненко

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО МЕШКАНЦІВ ПОСЕЛЕННЯ ОЛЕКСАНДРІВКА 1

У статті підсумовано всі дані з сільського господарства, відомі з поселення київської культури Олександрівка 1 у Чернігівському Подесенні. З цією метою проаналізовано природні складові (екологія, палеоетноботаніка, археозоологія) і знаряддя праці.

Ключові слова: землеробство, тваринництво, сільське господарство.

Рівень дослідженості. Поселення Олександрівка 1 було досліджене масштабними розкопками силами археологічної експедиції Чернігівського історичного музею під керівництвом О.В. Шекуна у 1993—1997, 2000, 2001, 2003 рр. Загальна площа пам'ятки, досліджена протягом 1993—2003 рр., нині становить 2,4 га. В її межах виявлено 56 житлових і господарських споруд і 810 господарських ям, а також 7 виносних вогнищ. З них 44 споруди належать до київської культури — 20 житлових і 24 господарських, а також близько 800 господарських ям. Перекриття одного київського житла іншим зафіксовано лише в одному випадку (будівлі 37, 38); отже, зазначити одночасність / різночасовість співіснування жител неможливо.

На жаль, не усі розкопи вдалося з'єднати в єдине ціле — цьому заважала сучасна забудова, під'їзні шляхи, траншеї під комунікації тощо. Археологічний матеріал введено до наукового обігу у повному обсязі [Терпиловський, Шекун, 1996; 2004]. Останнім часом оброблено і опубліковано матеріал, який певним чином характеризує землеробство давніх жителів Олександрівки [Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко, 2005]. Крім того, більшість археозоологічних матеріалів із пам'ятки, опрацьованих О.П. Жу-

равльовим, також опубліковано [Журавльов, 1996]. Отже, нині є можливість провести повний аналіз сільського господарства мешканців поселення Олександрівка 1 часу проживання там носіїв київської культури.

Поселення розташоване на лівому березі р. Стрижень — правої притоки Десни, на північній околиці сучасного Чернігова. Мікροрегіон був доволі густо заселений у давнину (рис. 1). Зокрема, у межах Чернігівського Подесення за матеріалами розвідок і розкопок зафіксовано 20 пам'яток київської культури. Втім, твердої гарантії щодо їхнього одночасного існування дати, звісно, не можна. Отже,

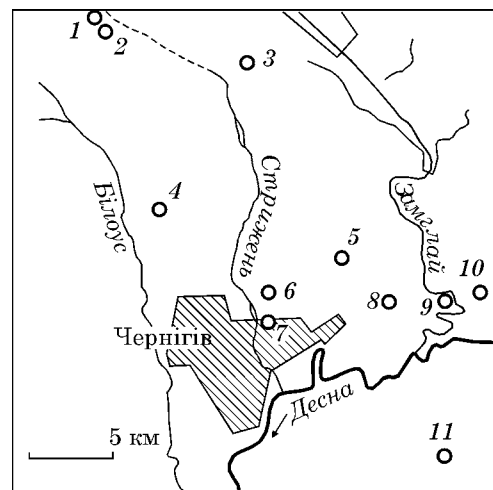

Рис. 1. Розміщення поселень київської культури в районі Чернігова: 1 — Верхньостриженське 3, 2 — Верхньостриженське 2, 3 — Роїще, 4 — Титова Річка, 5 — Овраменків Круг, 6 — Олександрівка 1, 7 — Яловщина, 8 — Улянівка, 9 — Киселівка 1, 10 — Киселівка 2, 11 — Виблі

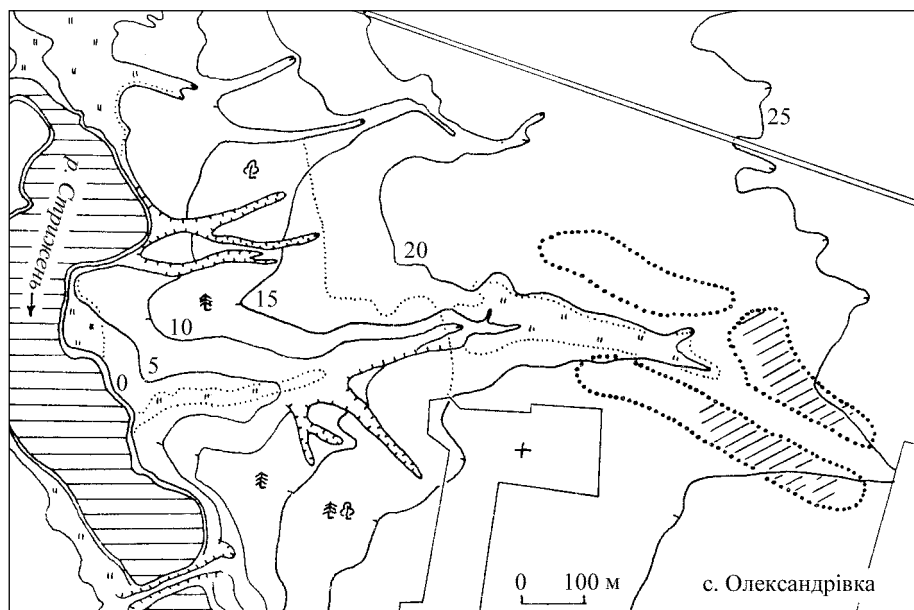

Рис. 2. Ситуаційний план поселення

говорити про межі потенційної ресурсної зони поселення Олександрівка 1, коректуючи її з даними щодо взаєморозташування з іншими пам'ятками неможливо.

Загальна характеристика. Культурний шар поселення зберігся не скрізь — у межах деяких розкопів він розораний до материка чи знищений під час будівництва. Селище київської культури мало досить великі розміри — відстань між крайніми дослідженими спорудами складає 420 м. За поширенням підйомного матеріалу довжина поселення на правому березі була близько 500 м, а на лівому — 300 м. У межах розкопів ширина забудови складає від 40—60 м (на правому березі) і до 70—100 м (на лівому) (рис. 2). Кількісно будівлі київської культури розподілялися таким чином: на правому березі досліджено по вісім житлових і господарських споруд, на лівому — відповідно 12 і 16. Господарські ями тяжіють до ділянок навколо жител.

Навоколишнє середовище. Поселення розташоване на лесовому острові по обох берегах неглибокої балки, що лежить у пониззі р. Стрижень, якою в давнину протікав струмок. Олександрівка займає береги балки, де висота лівого берега сягає 20—25 м над рівнем води. Берег поблизу річки досить сильно порізаний балками; сама ж місцевість безпосередньо навколо поселення представлена досить однотипним рельєфом без значних перепадів висот — до 5 м. У зоні пам'ятки радіусом у 5 км максимальна висота становить близько 150 м над рівнем моря (н. р. м.) — власне на плато; мінімальна, безпосередньо на березі навпроти пам'ятки — 114,4 м н. р. м. Загалом же по площі потенційної ресурсної зони перепади висот у середньому становлять близько 20 м (120—140 м н. р. м.). За винятком балок, ярів та улоговин, які становлять доволі незначний відсоток від розглядуваної ділянки, уся при-

легла територія має доволі рівний рельєф, без різких перепадів висот (рис. 3).

Зважаючи на неможливість оцінити співіснування пам'яток у мікрореєоні, за потенційну ресурсну зону прийємо усю 5-кілометрову у радіусі округу Олександрівки 1.

Антропогенне втручання доволі сильно змінило досліджувану частину території сучасної Чернігівщини. Майже навпроти поселення ріка Стрижень нині перетворена на низку ставків; саме ж поселення знаходиться на околиці Чернігова, в оточенні сучасної забудови. Тим не менше, і на знімку з космосу видно, що залісною є територія на схилах берегів р. Стрижень. Очевидно, рельєф місцевості не сприяє сучасному господарському засвоєнню цієї ділянки. Доволі значні ділянки на північ і північний схід від Олександрівки нині знаходяться під полями, що підтверджує твердження про їх досить рівну поверхню та можливість використання під поля (за рельєфом) і в давнину (рис. 3).

Загалом Чернігівське Полісся є моренно-зандровою слабохвилястою акумулятивною рівниною, розчленованою на декілька лесових островів прохідними долинами та долинами рік. Чернігівський лесовий острів знаходиться в північно-західній частині Дніпровської рівнини з відмітками від 160—140 до 120 м [Дубняк, Пашкевич, 1974, с. 120]. За спорово-пилковими даними, у голоценовому горизонті знайдено 51—56 % пилку дерев. Абсолютною більшістю (до 70 %) представлені хвойні (сосна). Окрім того, у спектрах постійно присутній пилко вільхи і берези¹. У незначній кількості

1. Береза в лісовій місцевості є показником антропогенного втручання. Однак у даному випадку для підтвердження такого втручання необхідно проведення спорово-пилкового аналізу безпосередньо поблизу пам'яток із можливістю корелювати природничий аналіз зі стратиграфією пам'ятки археології.

Рис. 3. Місце розташування поселення: вигляд з космосу [<http://www.wikimapia.org/>]; горизонталі через 20 м (за: [Карта України, м-36-015])

знайдено також пилок таких порід як дуб, в'яз, липа, граб, ясень, бук. У пробах постійно присутній пилок трав і спори [Дубняк, Пашкевич, 1974, с. 127]. Таким чином, рослинність Чернігівського Полісся за період, що нас цікавить, характеризується змішаними широколистяно-сосновими лісами, у яких були вологолюбні породи — бук та ялина [Пашкевич, 1971, с. 196]. У пізньоголоценових відкладах ряду боліт є пилок бука — 0,4—0,8 % та ялини — 0,5—3,0 % [Пашкевич, 1971а, с. 67, 69].

Антропогенні впливи фіксуються й для сусіднього Білоруського Полісся. За даними, опублікованими Г.І. Сімаковою, на періоди середньої (SA2, 2000—1000 років тому) і заключної (пізньої; SA3, 1000 р. т.) фаз голоцену припадає максимальний зріст кривих антропохорів (пилок культивованих і пасовищних рослин; рудеральних, представників вологих лук; пилок, що свідчить про розрідження лісу). Деяке підвищення вмісту рослинності, що є показником заліснення територій у Білорусі, помічено для періоду приблизно 1500 р. т. [Сімакова, 2007, с. 64—65].

Клімат періоду існування київської культури, відносно сучасного, можна охарактеризува-

ти завдяки даним спорово-пилкового аналізу відкладів болота Гельмязівського і проб, взятих поблизу поселення Хлопків. Відносно сучасного клімату 1460 ± 55 р. т. зафіксовано такі показники: температура липня була нижчою на 0,5—1°; січня — на 1—1,5°; середньорічна — на 1°. Кількість опадів більша за сучасну приблизно на 25 мм [Безусько, Климанов, 1987].

Поселення розташоване на темно-сірих ґрунтах лесових островів, які у даному регіоні є найбільш родючими. Очевидно, ці властивості постійно приваблювали давніх землеробів, тому хронологічні межі існування Олександрівки з певними інтервалами охоплюють майже п'ятисяччя років.

Слід також зазначити, що за часів київської культури поселення характеризується найбільшими показниками черняхівського імпорту (передусім гончарної кераміки) серед пам'яток Чернігівського Подесення. Можливо, вплив черняхівської культури можна побачити у рівнинно-балковій топографії таких поселень басейну Стрижня, як Роїще та Олександрівка, не дуже типової для київської культури, але звичайної для пам'яток черняхівської культури [Терпиловський, 2004].

Землеробство. Знаряддя для обробітку ґрунту. На поселенні не було знайдено жодної деталі від знарядь для обробітку ґрунту. Так чи інакше, для обробітку ґрунтів, які формувалися під лісовою рослинністю (на початковому етапі — після зведення лісу), краще було використовувати рало з гряділем, укріпленим вузьколопатовим залізним наральником, поставленим під кутом приблизно 45° до ґрунту. Фрагмент такого наральника (до цього часу — єдиний відомий серед матеріалів київської культури) було знайдено на поселенні Улянівка [Максимов, Терпиловский, 1978; 1979], розташованому в аналогічних природних умовах.

Для київської культури загалом знахідки наральників — надзвичайно рідкісне явище. Крім згаданого, відомий фрагмент наральника з поселення Каменево 2 (Росія) [Обломский, 1991, рис. 32, 17], а також із поселення Обухів 7 [Шишкін, 1996, рис. 63, 3]. Усі 3 наконечники характеризуються в цілому незначними розмірами і слабоорозвиненими пропорціями.

Набагато більше наральників відомо з матеріалів черняхівської культури (добірку див.: [Горбаненко, Пашкевич, 2010, рис. 4.2]; посилання на джерела інформації див. там само, с. 277). Тим не менше, досі з черняхівських пам'яток лівобережжя Дніпра також відомо усього 3 наральники: з поселень Войтенки 1 [Любичев, Горбаненко, 2011, рис. 2, 1], Коломак [Любичев, Скирда, Усанов, 2004, рис. 3] і Западенька [Бейдин, Григорьянц, Любичев, 2005, с. 327—328, рис. 2, 4].

Зважаючи на їх незначну кількість і в матеріалах київської культури, і на лівобережжі Дніпра в цілому, можемо припустити, що залізні деталі для зміцнення знарядь для обробітку ґрунту ще не набули поширення. Це може свідчити про те, що техніку орного землеробства у класичному розумінні не використовували. Ймовірно, відсутність наральників на поселенні Олександрівка 1 є не випадковістю, а може бути показником техніки землеробства, оскільки може свідчити, що: вони не були потрібні через неземлеробську діяльність; жителі використовували підсіку як основну форму землеробства; у заплавах при використанні рала у них не було необхідності, оскільки ґрунти були легкими для обробітку [Горбаненко, 2011, с. 207].

Отже, можемо запропонувати використання таких типів рал: 1 — прямогрядільні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим під кутом близько 45°; 2 — кривогрядільні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником, поставленим горизонтально до землі [Горбаненко, 2006, рис. 1]. Перші відомі лише з етнографічних джерел, другі походять із різночасових матеріалів або виявлені в умовах, за яких їх складно атрибутивувати (добірку див.: [Горбаненко, 2007, рис. 14, 15]; посилання на джерела інформації див. там

само). Серед випадково виявлених дерев'яних рал нині чи не єдине — з Токарівського торфовища, яке доволі давно введене до наукового обігу і по-різному датоване різними дослідниками [Березовець, 1952; Шрамко, 1961, с. 73—90], методами природничих наук датоване віком 1710 ± 100 р. тому, тобто — III—IV ст. н. е. Це перше достовірне свідчення використання рала такого типу в I тис. н. е. (попередня інформація: [Абашина, 2008, с. 105]).

Палеоетноботанічний спектр (ПБС). Для визначення палеоетноботанічного спектру (ПБС) пам'ятки використано методику зняття відбитків зернівок культурних рослин з кераміки, впроваджену З.В. Янушевич [Янушевич, Маркевич, 1970]. Було переглянуто вироби із глини з Олександрівки, які нині зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею. Надалі матеріал поступив на аналіз у відділ природничих методів в археології Інституту археології НАН України. Аналіз проведено д. б. н. Г.О. Пашкевич. Було визначено 67 відбитків зернівок культурних рослин, які належали київській і колочинській культурам та пам'яткам волинцевсько-сахнівського типу. До матеріалів київської культури належить 35 відбитків: проса (9), ячменю плівчастого (10), жита (8), пшениці плівчастої (5) та голозерної (2), вівса (1) [Терпиловский, Пашкевич, Горбаненко, 2005]. Таким чином, за кількістю матеріал демонструє типовий для київської культури ПБС [Пашкевич, Терпиловский, 1981; Терпиловский, 1984, с. 59—62; Пашкевич, 1992, с. 27, 32]. Можливо, найважливішу роль відігравав ячмінь плівчастий. Друге місце за кількістю посідало просо, далі — жито. Пшениця плівчата переважала над голозерною, що є доволі типовим явищем. Традиційно невелика кількість вівса. Такий ПБС цілком характерний для Полісся часу київської культури. У цілому матеріал демонструє пріоритетність вирощування непримхливих злакових культурних рослин, що є типовим для першої половини I тис. н. е. і цілком відповідає рівню розвитку землеробства носіїв київської культури (рис. 4).

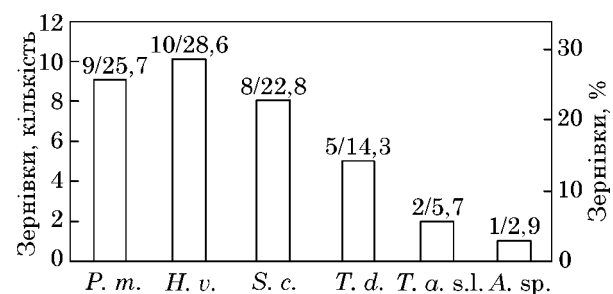

Рис. 4. Палеоетноботанічний спектр (за кількістю зернівок): *P. m.* — *Panicum miliaceum*; *H. v.* — *Hordeum vulgare*; *S. c.* — *Secale cereale*; *T. d.* — *Triticum dicoccon*; *T. a. s. l.* — *Triticum aestivum s. l.*; *A. sp.* — *Avena sp.* Над стовпчиками дано кількість зернівок / %

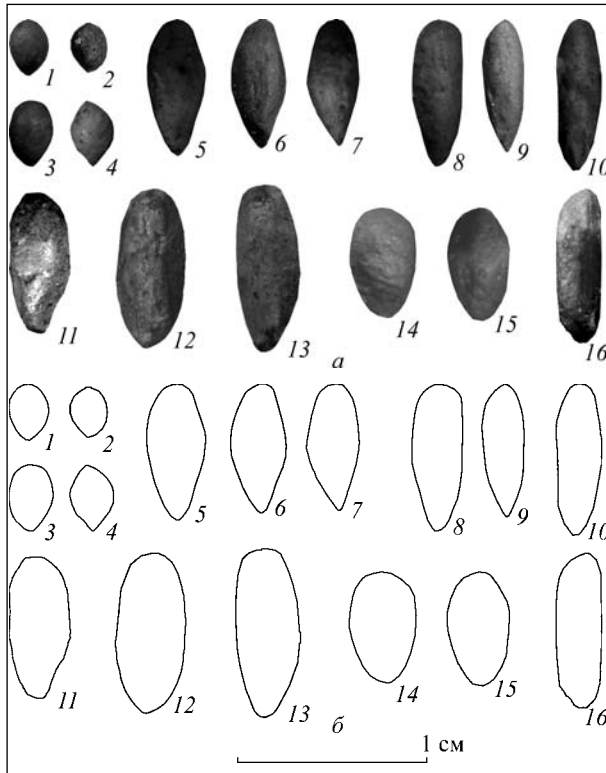

Рис. 5. Культурні рослини (київська культура): 1—4 — просо, 5—7 — ячмінь півчастий, 8—10 — жито, 11—13 — пшениця двозернянка, 14, 15 — пшениця голозерна, 16 — овес

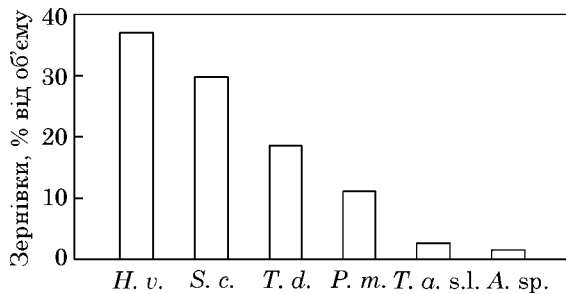

Рис. 6. Палеоетноботанічний спектр (за об'ємом зернівок). **Скорочення** див. на рис. 4

Розміри, вигляд та пропорції зернівок (табл. 1; рис. 5) цілком відповідають синхронним аналогіям [Башкатов, Пашкевич, Горбаненко, 2010].

Таблиця 1. Розміри відбитків зернівок рослин

Назва	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
Просо звичайне	1,98 × 2,21 (1,85—2,12) × (2,1—2,35)		
Ячмінь півчастий	3,14 (3,08—3,35)	8,45 (7,82—8,89)	2,47 (2,39—2,73)
Жито	2,4 (2,2—2,6)	7,25 (6,39—7,73)	2,84 (2,6—3,2)
Пшениця двозернянка	3,37 (3,18—3,56)	7,18 (6,76—7,7)	2,13 (2,09—2,18)
Пшениця голозерна	3,61 (3,28—3,48)	6,04 (5,8—5,96)	1,72 (1,61—1,82)
Овес	2,36	8,12	3,44

П р и м і т к и. Подано середні розміри зернівок; у дужках подано варіабельність зернівок.

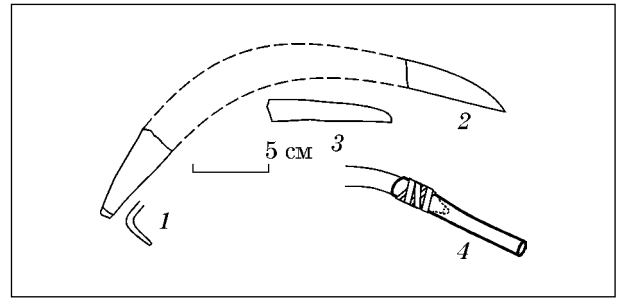

Рис. 7. Серпи: 1—3 — знахідки, 4 — реконструкція кріплення руків'я

При перерахунку зернівок за об'ємом, отримуємо наступну картину: беззаперечно, на першому місці ячмінь, далі — жито, пшениця двозернянка, просо, пшениця голозерна, овес (рис. 6).

Збирання врожаю. На поселенні було знайдено артефакти землеробського призначення — серпи; зернотерки і жорна. Більшість із них пов'язана з об'єктами київської культури. Перші, вказуючи на процес збирання врожаю, беззаперечно маркують існування власних посівів, а не використання зовнішніх надходжень продуктів землеробства. Другі лише засвідчують прикінцевий процес — переробку продуктів землеробства, не даючи змоги встановити джерело надходження продуктів землеробства.

Серпи, які використовували для збирання врожаю зернових культур, репрезентовано трьома фрагментами з Олександрівки — з будівель 5 і 1 та ями 54 у будівлі 15 [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 24] (рис. 7, 1—3). Завдяки аналогічній знахідці з Роїща (яма 160) [Терпиловський, 1984, с. 62], можна припустити аналогічну конструкцію по фрагментам, відомим з Олександрівки. Фрагмент із будівлі 5 з Олександрівки мав гачок на п'яті, на який насаджувалося дерев'яне руків'я (рис. 7, 4). Близькими аналогіями фрагментам з Олександрівки є знахідки з поселень Верхньостриженське 2 [Горюнова, Романова, Щеглова, 1989, с. 81—82], Киреївка 1, Абідня [Терпиловський, Абашина, 1992, рис. 60], Хлопків [Некрасова, 1989, с. 77—78].

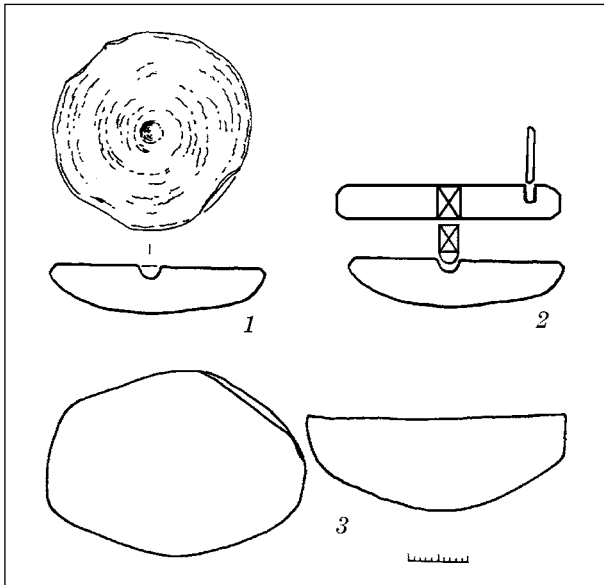

Рис. 8. Знаряддя переробки врожаю; жорна: 1 — знахідка, 2 — реконструкція; 3 — зернотерка

Зберігання та переробка врожаю. На Олександрівці 1 досліджено значну кількість господарських ям — близько 800. За формою у плані господарські ями можна розділити на круглі, овальні, прямокутні та подовжені. Круглі ями найчисленніші. Їх діаметр біля материка становить від 0,55 до 2,05, переважно 1—1,5 м. Можна припустити, що більшість ям використовували як льохи для зберігання продовольчих продуктів, які іноді тримали у великих глиняних корчагах, берестяних чи дерев'яних посудинах. В окремих випадках ями мали сходинки, наближаючись за конструкцією до справжніх льохів. У заповненні ям зустрічалися шматки обпаленої глиняної обмазки з відбитками розколотих дерев'яних пласх. Очевидно, вони залишились від згорілих покривок або дерев'яних конструкцій, обмазаних глиною, типу куреня. «Класичних» зернових ям грушоподібної форми великих розмірів із пропеченими стінами, які використовували для зберігання великої кількості зерна [Зеленин, 1991, с. 83] не зафіксовано.

Частину ліпної кераміки з Олександрівки 1 за діаметром вінець можна зарахувати до тарної, а також до корчаг для зберігання зерна. До таких, на нашу думку, частково можуть належати горщикоподібні посудини з вінцями діаметром 22—31 см (20 %), а також із діаметром понад 32 см (5 %) [Терпиловський, Шекун, 1996]. Їх могли використовувати для зберігання запасів і в ямах, і в домівках.

Серед знарядь праці, виготовлених із каменю, з Олександрівки походять переважно фрагменти жорен, а також кілька фрагментів зернотерок. Зернотерки знайдено у ямі 589 та у культурному шарі (рис. 8, 3) [Терпиловський, Шекун, 1996, с. 25], проте у першому випадку невиразна кераміка, що походить з об'єкту, а у другому — відсутність будь-

Таблиця 2. Знахідки фрагментів жорен

Кількість	Місце
1	Будівля 24
1	Споруда 43
1	Над будівлею 46
1	Яма 47
1	Яма 423
1	Яма 507
1	Яма 576
1	Яма 577
1	Культурний шар

якої можливості датування за знахідками не дозволяють впевнено зарахувати ці знахідки до I тис. н. е., хоча й виключати таку можливість повністю не можна [Горбаненко, 2002].

Практично усі жорна (табл. 2) були виготовлені з вулканічного туфу. Виразні уламки (житло 24) належать нижнім каменям жорен (лежакам). Вони мають діаметр робочої поверхні 33 см, товщину в центрі 7,5 см, заглиблення до 3 см по центру для встановлення робочої осі діаметром 4 см (рис. 8, 1). Очевидно, легкі ручні ротаційні жорна могли бути закріплені стаціонарно або являли собою «портативну» конструкцію. Складалися вони з нижнього та верхнього каменя (бігуна). У нижньому камені в центральне заглиблення входила дерев'яна вісь (порплиця), на якій закріплювали верхній камінь. Центральний отвір верхнього каменя звичайно мав прямокутну форму для щільного кріплення. У рух таку конструкцію приводили за допомогою руків'я, розташованого на периферії верхнього каменя (рис. 8, 2). За класифікацією Р.С. Мінасяна, жорна подібного типу належать до групи II [Минасян, 1978].

Носії київської культури використовували жорна аналогічні за конструкцією черняхівським. Більше того, враховуючи матеріал, з якого вони виготовлені, жорна київської культури з Олександрівки слід вважати прямим черняхівським імпортом. Подібна ситуація спостерігається й на інших київських поселеннях Чернігівського Подесення [Терпиловський, 1984, с. 62—63; Терпиловський, Шекун, 1996, с. 9, 24; 2004, с. 219].

Традиційно землеробство київської культури вважається екстенсивним, заснованим на підсічній формі з подальшим введенням ділянок у переліг [Абашина, 2003]. Теза про підсіку підтверджується місцерозташуванням пам'яток у лісовій зоні. Олександрівка 1 у цьому відношенні не становить винятку. Крім того, у потенційній ресурсній зоні пам'ятки були значної площі ґрунтів, на родючість яких впливало розташування поряд із вологою місцевістю, що давало можливість використовувати їх для потреб землеробства протягом необмеженого часу або для потреб тваринництва.

Таблиця 3. Склад стада домашніх тварин. Археозоологічний матеріал (за: [Журавльов, 1996])

Одиниці виміру	ВРХ	Вівця свійська	Коза свійська	ДРХ	Свиня свійська	Кінь свійський	Всього
Кістки	853	1	2	49	100	129	1134
Особини, кількість							
Молоді	8	—	—	3	14	2	27
Напівдорослі	5	—	—	2	3	1	11
Дорослі	38	1	1	7	13	15	75
Р а з о м	51	1	1	12	30	18	113
Особини, %							
Молоді	7,08	—	—	2,65	12,39	1,77	23,89
Напівдорослі	4,42	—	—	1,77	2,65	0,89	9,73
Дорослі	33,63	0,89	0,89	6,19	11,51	13,27	66,38
Р а з о м	45,13	0,89	0,89	10,61	26,55	15,93	100
Кількість отриманого м'яса, кг *							
Молоді	1864		120		1400	320	3704
Напівдорослі	1950		120		750	240	3060
Дорослі	17100		540		3250	4800	25690
Р а з о м	20914		780		5400	5360	32454
Кількість отриманого м'яса, %							
Молоді	5,74		0,37		4,31	0,99	11,41
Напівдорослі	6,01		0,37		2,31	0,74	9,43
Дорослі	52,69		1,66		10,02	14,79	79,16
Р а з о м	64,44		2,40		16,64	16,52	100

* Наведено лише для прозорості розрахунків.

Таким чином, виходячи з аналогій, загальних тенденцій та матеріалу, видається імовірним запропонувати для поселення Олександрівка 1 наступну схему засвоєння потенційної ресурсної зони. Переважала підсіка; можливо, запроваджувалося введення лісових ділянок у переліг; також, можливе використання для землеробства запланих ділянок та ґрунтів, розташованих поблизу водойм.

Тваринництво. Археозоологічний матеріал. Для поселення Олександрівка свого часу було проведено визначення остеологічних матеріалів. З цією метою проаналізовано матеріали розкопок 1993—1996 рр. Аналіз проведено співробітником відділу методів природничих наук в археології Інституту археології НАН України к. і. н. О.П. Журавльовим [Журавльов, 1996]. Слід зазначити, що археозоологічний матеріал свого часу не було розділено по періодах, однак його найбільша кількість походить саме з матеріалів київської культури, що дало підставу вважати отриманий археозоологічний комплекс притаманний саме носіям київської культури [Журавльов, 1996, с. 103]. Окрім того, матеріал чудово корелює з переважною більшістю аналогічних даних із пізньозарубинецьких та київських пам'яток [Терпиловський, 2004, с. 77, прилож. 7; Горбаненко, 2007, с. 73—74, табл. 20].

Аналіз тваринництва слід розпочати зі співставлення кількості диких і домашніх тва-

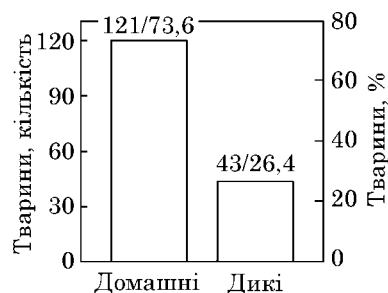

Рис. 9. Співвідношення диких і домашніх тварин (за кількістю особин)

рин. На Олександрівці виявлено кістки від 121 особин домашніх та від 43 особин диких тварин¹, що в перерахунку на відсотки становить 73,6 та 26,4 % (рис. 9). Співвідношення домашніх тварин до диких, де останні становлять від 1/4 до 1/3, для матеріалів пам'яток I тис. н. е. на території сучасної України є доволі типовим.

До стада домашніх тварин у мешканців Олександрівки входили велика рогата худоба (ВРХ), дрібна рогата худоба (вівці свійські, кози свійські) (ДРХ), свині, коні. Відносно біль-

1. Не враховано кістки сліпака звичайного (1 особина) і хом'яка звичайного (1 особина), оскільки вони цілком можуть бути сучасними [Журавльов, 1996, с. 105].

шість, майже сягаючи половини стада, становили ВРХ; на другому місці за кількістю особин була свиня (близько 1/4); далі кінь (до 1/6); ДРХ (близько 1/10) (табл. 3). Як ми вже зазначали, такі показники (з незначними варіаціями) доволі типові для пізньозарубинецьких і київських пам'яток регіону.

Стадо ВРХ частково є показником присутності тяглової сили для обробітку ґрунту. З цього приводу В.І. Цалкін на підставі аналізу остеологічного матеріалу загалом запропонував коефіцієнт, за яким обраховується кількість корів, биків і волів, яким ми користуємося за відсутності безпосередніх даних. За В.І. Цалкіним, до складу стада ВРХ входило близько 80 % корів, 15 % биків і 5 % волів [Цалкін, 1969, с. 94]. У перерахунку даних з Олександрівки отримуємо, що від загального стада корови становили 36,10 %, бики 6,77 %, воли 2,26 %.

За дослідженнями О.П. Журавльова, порода ВРХ належала до рогатої: про це свідчить наявність 1,29 % рогових стрижнів із загальної кількості кісток бика домашнього [Журавльов, 1996, с. 103].

Увесь комплекс за розподілом особин по віковій градації молоді / напівдорослі / дорослі вказує на цілорічне, а не сезонне тваринництво. Серед забитих переважна більшість кісток тварин, окрім свині, належить дорослим особинам. ВРХ, ДРХ та коні, окрім забезпечення м'ясом, давали інші, не менш важливі продукти за життя. Від корів отримували молоко, від ДРХ — молоко і вовну, від волів і коней — тяглову силу. Тому цих тварин цінували і за нормальних обставин та всебічно розвинутого сільського господарства зазвичай не забивали у молодому віці (як, наприклад, за переважання тваринництва над землеробством). А от від свині, окрім отримання м'яса, користі немає. Тому їх досить часто забивали в кінці теплого сезону. У матеріалах з Олександрівки це чудово продемонстровано співвідношенням у віковій градації 14 / 3 / 13, де відносну більшість становлять молоді; абсолютну — молоді та напівдорослі особини (табл. 3).

Розрахунок м'ясного виробництва проведено на основі даних, наведених у попередніх публікаціях (див.: [Горбаненко, 2007, с. 71]; джерела інформації див. там само). Стародавні мешканці Олександрівки отримували абсолютну більшість м'яса від ВРХ (до 2/3); приблизно однакову кількість м'ясної продукції давали свиня і кінь (близько 1/6). Від ДРХ отримували надзвичайно малу кількість м'яса; імовірно її цінували саме за можливість швидко (без довгого відгодовування) отримати м'ясо та інші продукти, передусім вовну (табл. 3). У цілому, ситуація достатньо характерна для пам'яток I тис. н. е. загалом.

Утримування, випасання та відгодівля худоби. Випасання тварин (ВРХ, ДРХ, кінь),

швидше за все, могло носити вигінний і відгінний¹ характер [Бунятян, 1992; 1994; 1997]. При вигінному способі тварин випасали у світлий час доби з поверненням їх на ніч в огорожі, які, швидше за все, були розташовані неподалік від поселення. Крім того, улітку тварин могли утримувати просто у легких загонах. На думку Ю.О. Краснова, який проаналізував значну кількість етнографічного матеріалу, відкриті легкі заони для худоби можна було використовувати протягом усього року [Краснов, 1971, с. 122—124].

Для побудови відкритого загону достатньо було по периметру відведеної з цією метою ділянки через кожні два—три метри вкопати стовпчики чи жердини діаметром до 10—15 см, заввишки щонайбільше 2 м. Далі до стовпчиків прикріплювали на необхідній висоті поперечні жердини (здебільшого за допомогою еластичного матеріалу — джгута чи мотузки) [Памятники..., 1979, с. 23]. Таку конструкцію у сільській місцевості широко використовують і сьогодні. Щодо археологічних свідчень, то в науковій літературі є згадки про можливі заони для худоби на давньоруських селищах X—XIII ст. [Село..., 2003, с. 176]. З нечисленних конкретних ідентифікацій із графічною реконструкцією слід згадати будівлю № 195 з Автуніцького селища, яка мала неправильно-прямокутну форму розмірами 7 × 5 м, утворену 19 ямками [Готун, 1993, с. 69—70].

Відгінний характер припускав випас тварин на пасовищах упродовж теплої пори року, з поверненням у стійло лише на зимовий період. Відмітимо, що практично біля кожного городища можна виділити місця, що знаходяться недалеко, придатні для випасу при вигінному способі, а також віддалені ділянки, на яких доцільніше випасати тварин відгінним способом.

Цілком імовірно, що різні частини стада могли випасати одночасно цими двома способами, при цьому частина тварин могла знаходитися у безпосередній близькості для поповнення запасів молока.

Для обох із запропонованих варіантів випасання найзручнішим була ділянка на південь від поселення — із західного боку природною межею виступала р. Стрижень, частково з південної і східної — Десна. Таким чином, контролювати потрібно було незначний периметр.

Для випасу тварин при будь-якому способі жителі Олександрівки 1 могли використати со-

1. Широ вдячні К.П. Бунятян за консультацію з приводу понять «вигін» і «відгін». Класичне відгінне тваринництво базується на сезонній кочівлі у кількості кілометрів слідом за стадом з весни до осені. Ми (використовуючи цей термін не зовсім коректно щодо класичного розуміння) під «відгінним випасанням» маємо на увазі випас тварин на ділянках, віддалених у кілька кілометрів від поселення, без повернення на нього тривалий час у теплу пору року (не обов'язково увесь сезон).

бак, кістки яких у невеликій кількості зафіксовані в остеологічному матеріалі.

Крім того, усі запланні ділянки могли бути використанні для заготівлі сіна, у випадку, якщо їх не було використано для інших сільськогосподарських потреб (землеробства, випасання худоби).

Висновки. Розглянутий матеріал дає змогу частково відтворити достовірну картину сільського господарства стародавніх мешканців поселення Олександрівка 1. Жителі поселення займалися і землеробством, і тваринництвом. Природні умови сприяли розвитку обох цих галузей. Землеробство могло розвиватися на ділянках, раніше вкритих лісом, та / або в заплавах частин. Для їх культивування не потрібно було використовувати складних знарядь для обробки ґрунту, що опосередковано підтверджується відсутністю серед знахідок металевих деталей на ці знаряддя.

Тваринництво мало приселищний характер. Тварин могли випасати як вигінним, так і відгінним способом. Тварини (ВРХ і коні) становили потенціал для розвитку землеробства.

Характеризуючи сільське господарство в цілому, слід визнати його екстенсивним, таким, що неминуче привело до виснаження потенційної ресурсної зони пам'ятки і подальшого переселення звідти жителів на інші території. Зважаючи на в цілому невелику кількість жителів і неможливість встановити їх одночасність, час функціонування пам'ятки до виснаження природних ресурсів встановити складно. Зазначимо лише, що цю тенденцію слід розглядати, як обернено пропорційну — чим менша кількість людей одночасно проживала на поселенні, тим довше воно могло проіснувати.

Абашина Н.С. Землеробство і тваринництво у населення Середнього Подніпров'я за матеріалами київської культури // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. — К., 2003. — С. 8—13.

Абашина Н.С. V Історико-археологічні читання пам'яті М.І. Троїцького «Верхне Подоння. Природа. Археологія. Історія» (Тула, Куликове поле, 2—4 листопада 2006 р.) // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 104—105.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — 2010. — С. 48—58.

Безусько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньопісляльодовиків'я // УБЖ. — 1987. — 43, № 3. — С. 54—58.

Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Новые находки орудий сельскохозяйственного назначения на памятниках черняховской культуры в Харьковской области // Древности. — 2005. — № 4. — С. 326—330.

Березовець Д.Т. Плуг з Токарівського торфовища // Археологія. — 1952. — № 7. — С. 174—175.

Бунятян Е.П. О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы: междунар. науч. конф., посвящ. пам. Б.Н. Гракова): Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.

Бунятян К.П. Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.

Бунятян К.П. Скотарство та спосіб життя // Археологія — 1997. — № 3. — С. 32—39.

Горбаненко С.А. Зернотерки волинцевсько-роменського періоду // Археологія. — 2002. — № 3. — С. 120—126.

Горбаненко С.А. Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 73—79.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Горбаненко С.А. Методи інтерпретації сільськогосподарських матеріалів // Археологія: від джерел до реконструкцій / АДІУ. — 2011. — № 6. — С. 201—214.

Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.). — К., 2010.

Горюнова В.М., Романова Г.А., Щеглова О.А. Поселения Верхнестриженское 2 и 3 у с. Сибереж Черниговской обл. // Первая Гомельская обл. науч. конф. по ист. краеведению: Тез. докл. — Гомель, 1989. — С. 81—82.

Готун І.А. Реконструкції ремісничих та господарчих будівель давньоруського поселення Автуничі // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 59—71.

Дубняк В.А., Пашкевич Г.А. Палеопедологическая и спорово-пыльцевая характеристики антропогенных отложений Черниговского лесового острова // Палеопедология. — К., 1974. — С. 120—127.

Журавльов О.П. Остеологічні матеріали з поселення Олександрівка-1 // Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996. — С. 103—125.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Карта України. [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>.

Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. — 1971 (МИА. — № 174).

Любичев В.М., Скирда В.В., Усанов С.А. Залізни речі черняхівської культури з Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна // Археологія. — 2004. — № 1. — С. 125—128.

Любичев В.М., Горбаненко С.А. Земледелие жителей поселения Войтенки 1 // Stratum plus. — 2011. — № 4. — С. 309—316.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 91—107.

Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа у с. Ульяновка на Десне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 21—48.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Некрасова Г.М. Поселения черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 70—82.

Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I—V вв. н. э. — Москва; Сумы, 1991.

Памятники народной архитектуры и быта Белоруссии. — Минск, 1979.

Пашкевич Г.А. История растительности Черниговского Полесья в поздне- и послеледниковое время по данным спорово-пыльцевого анализа // Проблемы палинологии. — К., 1971. — Вып. 1. — С. 188—199.

Пашкевич Г.О. Розвиток рослинності долини р. Снов в голоцені // Фізична географія та геоморфологія. Міжвідомчий наук. зб. — К., 1971а. — С. 66—72.

Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоэтноботаническим материалам): Дисс. ... д-ра биол. наук в форме науч. докл. 03.00.05. — К., 1992.

Пашкевич Г.А., Терпиловский Р.В. Сельское хозяйство деснинских племен III—V вв. // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 93—113.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.

Сымакова Г.И. Основные этапы антропогенного преобразования растительного покрова Беларуси в голоцене // Літасфера. — 2007. — № 2 (27). — С. 59—69.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв.. — К., 1984.

Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. / Р.В. Терпиловский. — Люблин, 2004 (Monumenta Studia Gothica. — III).

Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопрошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сіверян. думка, 1996. — 128 с.

Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.

Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка I // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2. — С. 50—60.

Цалкин В.И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА. — 1969. — № 4. — С. 91—101.

Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.

Янушевич З.В., Маркевич В.И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // Интродукция культурных растений. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

*Р. В. Терпиловский,
С. А. Горбаненко*

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЖИТЕЛЕЙ ПОСЕЛЕНИЯ АЛЕКСАНДРОВКА 1

В статье подытожены все данные по сельскому хозяйству с поселения киевской культуры Александровка 1 в Черниговском Подесенье. С этой целью проанализированы природные составляющие (экология, палеоэтноботаника, археозоология) и орудия труда.

Характеризуя сельское хозяйство в целом, следует признать его экстенсивным, таким, что неминуемо привело к истощению потенциальной ресурсной зоны памятника и дальнейшему переселению оттуда жителей на другие территории.

*R. V. Terpylovsky,
S. A. Gorbanenko*

AGRICULTURE OF HABITANTS OF SETTLEMENT OLEKSANDRIVKA 1

All data on agriculture from the settlement of the kyiv culture of Oleksandrivka 1 in Chernihiv Desna Region, are summarized in the article. Natural constituents (ecology, palaeoethnobotany, archaeozoology) and tools are analysed.

Characterizing agriculture on the whole, it is necessary to confess to his extensive, such, that unavoidable resulted in exhaustion of potential resource zone of settlement and further migration from there of habitants on other territories.